

Εκπαίδευση, Ανθρώπινο Δυναμικό και Τοπική Ανάπτυξη: Μια Μελέτη Περίπτωσης για την Ελληνική Οικονομία στην ΕΕ

Κορρές Γεώργιος¹, Παπάνης Ευστράτιος², Μιχαλίδη Μαρία³, Κόκκινου Αικατερίνη⁴, Λαδιάς Χρίστος⁵

gkorres@geo.aegean.gr, e.papanis@soc.aegean.gr, michailidis.m@unic.ac.cy,
aikaterinikokkinou@gmail.com, caladias@otenet.gr

¹Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Τμήμα Γεωγραφίας ²Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Τμήμα Κοινωνιολογίας,
³Πανεπιστήμιο Λευκωσίας, Τμήμα Διοίκησης και Συστημάτων Διοικητικής Υποστήριξης,
⁴Στρατιωτική Σχολή Ευελπίδων και ⁵ Πάντειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Οικ. & Περιφ. Ανάπτυξης

Περίληψη

Η εκπαίδευση αποτελεί έναν από τους βασικούς παράγοντες που συντελούν στην ανάπτυξη του ανθρώπινου δυναμικού και κατ' επέκταση στην οικονομική μεγέθυνση και την κοινωνική ανάπτυξη. Η Ελλάδα διαθέτει ένα εξαιρετικά πλούσιο ανθρώπινο δυναμικό και ο βασικός στόχος που πρέπει να τεθεί αφορά στην αξιοποίηση του ανθρώπινου δυναμικού (Brain-Gain) καθώς επίσης και την μείωση της μετανάστευσης του ανθρώπινου δυναμικού (Brain-Drain), έτσι ώστε να μπορέσουν να αποτελέσουν τους βασικούς εκείνους παράγοντες και «άξονες» της οικονομικής μεγέθυνσης της χώρας. Το συγκεκριμένο άρθρο επιχειρεί, μέσα από μια βιβλιογραφική επισκόπηση και μια ανάλυση των σχετικών δεδομένων, να εξετάσει και να αναλύσει τις επιπτώσεις από την αξιοποίηση του ανθρώπινου δυναμικού, καθώς επίσης τα αποτελέσματα και τις προοπτικές που μπορούν να εξαχθούν για την αναπτυξιακή διαδικασία της Ελληνικής οικονομίας στο πλαίσιο των κρατών μελών της Ευρωζώνης. Περαιτέρω, το συγκεκριμένο άρθρο επιχειρεί την καταγραφή και παρουσίαση των αποτελεσμάτων, και προοπτικών της αξιοποίησης του ανθρώπινου δυναμικού στα θέματα που αφορούν την οικονομική κρίση και την αναπτυξιακή διαδικασία για τις χώρες μέλη της Ευρωζώνης με ιδιαίτερη έμφαση στην Ελληνική οικονομία.

Λέξεις κλειδιά: Εκπαίδευση, Ανθρώπινο Δυναμικό, Οικονομική Ανάπτυξη, Ανταγωνιστικότητα.

Abstract

Education is one of the key factors contributing to the development of human capital and, by extension, to economic growth and social development of a country. Greece has an extremely rich human capital and the main goal to prioritize is to capitalize on human resources (Brain-Gain) as well as to reduce human resource migration (Brain-Drain), so that they can become key factors and "axes" of a country's economic growth. This article attempts, through a bibliographic review and an analysis of the relevant data, to examine and analyze the impact of the utilization of human resources, as well as the outcomes and prospects which can be derived for the development process of the Greek economy in Member States of the Eurozone. Furthermore, this article attempts to capture and present the results and perspectives of the utilization of human resources in the issues related to the economic crisis and the development process for the Eurozone members with particular emphasis on Greek economy.

Keywords: Education, Human Capital, Economic Development, Competitiveness.

1. Εισαγωγή

Σύμφωνα με τις θεωρίες του ανθρώπινου κεφαλαίου, οι δαπάνες για την εκπαίδευση αποτελούν μια μορφή επένδυση που δημιουργεί ανθρώπινο κεφάλαιο, και το οποίο έχει μια σχετική αποδοτικότητα που είναι αντίστοιχη με εκείνη των επενδύσεων σε υλικά αγαθά και κεφάλαια (Barro, Robert, & Jong-Wha, 2013). Στο πλαίσιο της εκτίμησης και μέτρησης του ανθρώπινου κεφαλαίου, ένας από τους βασικούς σύγχρονους δείκτες και μεταβλητές που μετράει το ανθρώπινο κεφάλαιο είναι ο Δείκτης Ανθρώπινου Κεφαλαίου. Σύμφωνα με Παγκόσμιο Οικονομικό Φόρουμ (World Economic Forum) «Ο δείκτης επιδιώκει να εξυπηρετήσει ως ένα εργαλείο την μέτρηση της

δυναμικής του εργατικού δυναμικού. Επειδή το ανθρώπινο κεφάλαιο είναι ουσιαστικής σημασίας όχι μόνο για την παραγωγικότητα της κοινωνίας αλλά και για τη λειτουργία των πολιτικών, κοινωνικών και πολιτικών θεσμών, η κατανόηση του τρέχοντος αποθέματος είναι πολύτιμη σε ένα ευρύ φάσμα ενδιαφερομένων» (World Economic Forum 2013, σ. 30).

Ο Παγκόσμιος Δείκτης Ανθρώπινου Κεφαλαίου κατατάσσει τις 130 περίπου χώρες για το πόσο καλά αναπτύσσουν το ανθρώπινο κεφάλαιο τους σε κλίμακα από το 0 (χειρότερο) έως το 100 (καλύτερο) σε τέσσερις θεματικές διαστάσεις για ομάδες 0-14 ετών, 15-24 ετών, 25-54 ετών, 55-64 ετών, και 65 ετών και άνω, ώστε να καταγράψει το πλήρες προφίλ δυναμικού ανθρώπινου κεφαλαίου μιας χώρας. Τα βασικά θέματα που περιλαμβάνει είναι:

- (α). Εκπαίδευση, όπου περιλαμβάνει τέσσερις κοινές μετρήσεις επίσημης εκπαίδευσης, διαχωρισμένες σε ομάδες ηλικιών στο εργατικό δυναμικό.
- (β). Ανάπτυξη που σχετίζεται με την συμβολή παραγωγικότητα και αξιοποίηση του ανθρώπινου κεφαλαίου.
- (γ). Εργατικό Δυναμικό κι Απασχόληση που σχετίζεται με την εκπαίδευση του εργατικού δυναμικού και την δια-βίου εκπαίδευση και κατάρτιση του εργατικού δυναμικού.
- (δ). Η τεχνογνωσία που σχετίζεται με την ανάπτυξη και την σε βάθος εξειδικευμένη χρήση των δεξιοτήτων.

Το συγκεκριμένο άρθρο επιχειρεί την καταγραφή και παρουσίαση των αποτελεσμάτων, και προοπτικών της αξιοποίησης του ανθρώπινου δυναμικού στα θέματα που αφορούν την οικονομική κρίση και την αναπτυξιακή διαδικασία για τις χώρες μέλη της Ευρωζώνης με ιδιαίτερη έμφαση στην Ελληνική οικονομία.

2. Εκπαίδευση και Εκπαιδευτική Πολιτική

Στην διεθνή βιβλιογραφία, η εκπαίδευση και η διά-βίου κατάρτιση αποτελούν έναν από τους βασικότερους προσδιοριστικούς παράγοντες της ανάπτυξης, (Psacharopoulos, George 1994)).

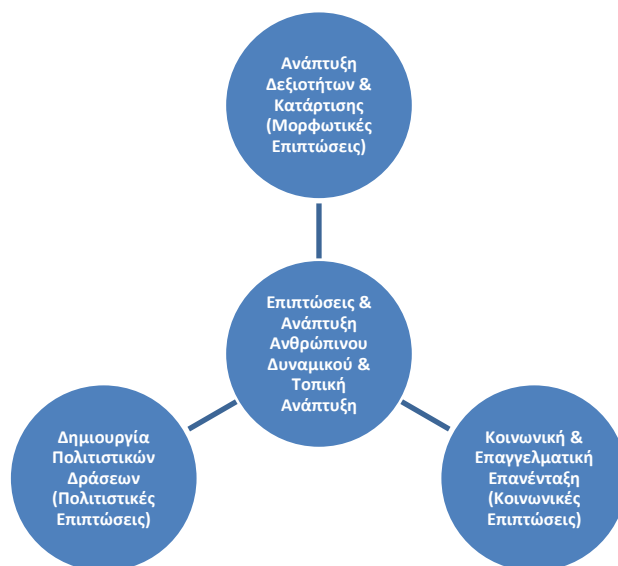
Η εκπαίδευση βασίζεται στην εκπαιδευτική πολιτική που αποτελεί ιδιαίτερα σημαντικό και καθοριστικό παράγοντα για την ανάπτυξη της εκπαίδευσης και την δημιουργία του ανθρώπινου δυναμικού και περαιτέρω για την αναπτυξιακή διαδικασία.

Σχήμα 1: Στάδια & Χαρακτηριστικά Εκπαιδευτικής Πολιτικής
(Πηγή: Ίδια Επεξεργασία)

Σύμφωνα με ένα κοινό αποδεκτό ορισμό της εκπαιδευτικής πολιτικής, το βασικό αντικείμενο της εκπαιδευτικής πολιτικής είναι η επίδραση που ασκεί αυτή και πιο συγκεκριμένα η διαχείριση, η οργάνωση στη λήψη αποφάσεων και ο προγραμματισμός σχετικά με την εκπαιδευτική διαδικασία και τη δομή της εκπαίδευσης, έτσι ώστε να μπορέσουν να επιτευχθούν τα θετικά

πολλαπλασιαστικά αποτελέσματα και να ενισχυθεί το ανθρώπινο δυναμικό, όπως παρατηρούμε στο σχετικό Σχήμα 2.

Σχήμα 2: Επιπτώσεις & Δράσεις Εκπαιδευτικής Πολιτικής
(Πηγή: Ίδια Επεξεργασία)

Οι κυβερνήσεις διαδραματίζουν ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο στην εκπαίδευση. Γενικά, οι εκπαιδευτικές δαπάνες αποτελούν συνήθως μία ιδιαίτερα υπολογίσιμη και σημαντική κατηγορία δαπανών στον κρατικό προϋπολογισμό ενώ στις αναπτυγμένες χώρες παρατηρούμε ότι είναι αυξημένη η βαρύτητα των δημόσιων επενδύσεων στην εκπαίδευση.

Η ενίσχυση και η ανάπτυξη της εκπαίδευσης και της εκπαιδευτικής διαδικασίας συμβάλλουν άμεσα στην δημιουργία και ενίσχυση του ανθρώπινου δυναμικού που μπορεί να αποδοθεί και θεωρείται ως το βασικό εκείνο αποτέλεσμα της εκπαιδευτικής πολιτικής. Οι επιπτώσεις, όπως καταγράφονται στο Σχήμα 2 και αφορούν τόσο το κοινωνικό επίπεδο, το πολιτιστικό και το μορφωτικό-εκπαιδευτικό, όπως επίσης και την δημιουργία του ανθρώπινου δυναμικού και την ενίσχυση της αναπτυξιακής διαδικασίας.

3. Θεσμικό Πλαίσιο Εκπαιδευτικής Πολιτικής και Ευρωπαϊκή Ένωση

Στην ΕΕ ιδιαίτερη σημασία δίνεται και αποτελεί ο τομέας της εκπαίδευσης, της δια-βίου κατάρτισης και της ενίσχυσης του ανθρώπινου δυναμικού καθώς επίσης και στην συνεργασία μεταξύ των κρατών μελών της ΕΕ, που εντάσσονται στο πλαίσιο της νέας οικονομίας της γνώσης και αφορούν κυρίως θέματα εκπαιδευτικής, ερευνητικής-τεχνολογικής και πολιτιστικής συνεργασίας και ανάπτυξης.

Το ενδιαφέρον για την ανάπτυξη μιας κοινοτικής πολιτικής στην εκπαίδευση είναι ιδιαίτερη επιτακτική οφείλεται ιδιαίτερα στα θετικά και πολλαπλασιαστικά αποτελέσματα της εκπαίδευσης, στην ενίσχυση του ανθρώπινου δυναμικού, και επίσης στην προσπάθεια πολιτικής και οικονομικής ολοκλήρωσης της ΕΕ και στην ενίσχυση της αναπτυξιακής διαδικασίας.

Διαχρονικά η πολιτική της εκπαίδευσης στην ΕΕ ξεκίνησε να γίνεται πιο θεσμοθετημένη και να επιχειρείται η χάραξη μιας στρατηγικής μέσα από τις διάφορες διακυβερνητικές συνθήκες. Πιο συγκεκριμένα, σύμφωνα με το άρθρο 165 της Συνθήκης ίδρυσης της Ευρωπαϊκής Ένωσης για τη λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης, «η Κοινότητα έχει ως στόχο να συμβάλλει στην ανάπτυξη της παιδείας ιδιαίτερα υψηλού επιπέδου, ενθαρρύνοντας τη συνεργασία μεταξύ κρατών μελών και, αν

αυτό απαιτείται, υποστηρίζοντας και συμπληρώνοντας τη δράση τους, σεβόμενη ταυτόχρονα πλήρως την αρμοδιότητα των κρατών μελών για το περιεχόμενο της διδασκαλίας και την οργάνωση του εκπαιδευτικού συστήματος καθώς και την πολιτιστική και γλωσσική τους πολυμορφία» (ΕΕ).

Επίσης σύμφωνα με το άρθρο 194 της Συνθήκης περί ίδρυσης της Ευρωπαϊκής Ένωσης, οι διάφορες δράσεις στον τομέα της εκπαίδευσης της Κοινότητας έχουν ως στόχο (ΕΕ):

- να αναπτύσσει την ευρωπαϊκή διάσταση της παιδείας, μέσω ιδίως της εκμάθησης και της διάδοσης των γλωσσών των κρατών μελών,
- ευνοεί την κινητικότητα φοιτητών και εκπαιδευτικών, μεταξύ άλλων και μέσω της ακαδημαϊκής αναγνώρισης διπλωμάτων και περιόδων σπουδών,
- προωθεί τη συνεργασία μεταξύ εκπαιδευτικών ιδρυμάτων,
- αναπτύσσει την ανταλλαγή πληροφοριών και εμπειριών για τα κοινά προβλήματα των εκπαιδευτικών συστημάτων των κρατών μελών,
- ευνοεί την ανάπτυξη των ανταλλαγών νέων, καθώς και οργανωτών κοινωνικό-μορφωτικών δραστηριοτήτων,
- να ενθαρρύνει την ανάπτυξη της εκπαίδευσης εξ αποστάσεως.

Η εκπαιδευτική πολιτική της ΕΕ διαφοροποιείται σε κάθε ένα από τα κράτη-μέλη ανάλογα τους κοινωνικούς και οικονομικούς παράγοντες και τις συνθήκες που ισχύουν σε κάθε χώρα και μπορούν να διαμορφώσουν τις συνθήκες για την ισότητα, την δικαιοσύνη, την κοινωνική και την οικονομική ανάπτυξη των χωρών μελών. Η ΕΕ θεωρεί ότι η εκπαιδευτική της πολιτική τόσο ως εθνικό πεδίο δράσης όσο και ως κοινός ευρωπαϊκός στόχος μπορεί να διευκολύνει τις εφαρμογές άλλων κοινοτικών δραστηριοτήτων, ενώ ταυτόχρονα με τις εκπαιδευτικές πολιτικές της εδραιώνει την αρμονία μεταξύ των πολιτών της ΕΕ, υποστηρίζοντας την εξωτερική εκπαίδευση και την ανταλλαγή φοιτητών και εκπαιδευτικών και αφετέρου, ενισχύοντας την ολοκλήρωση της ΕΕ.

Η εξέλιξη της εκπαιδευτικής πολιτικής στην ΕΕ, παρουσιάζεται σε διαχρονικό επίπεδο σε διαφορετικές χρονικές περιόδους στον Πίνακα 1.

Σύμφωνα με τον σχεδιασμό της ΕΕ, το ανθρώπινο δυναμικό αποτελεί ένα από τους βασικούς πόρους και μια από τις πλέον βασικές πλουτοπαραγωγικές πηγές για την ανάπτυξη μιας οικονομίας. Η Ευρωπαϊκή Ένωση στο πλαίσιο της ατζέντας της οικονομίας της γνώσης δίνει ιδιαίτερη σημασία και βαρύτητα στον παράγοντα ανθρώπινο δυναμικό για την αναπτυξιακή διαδικασία. Στο πλαίσιο του σχεδιασμού της ΕΕ ιδιαίτερο ρόλο έχουν τα εκπαιδευτικά ιδρύματα. Τα ιδρύματα τριτοβάθμιας εκπαίδευσης αποτελούν ζωτικής σημασίας εταίρους στην υλοποίηση της στρατηγικής της ΕΕ για προώθηση και διατήρηση της ανάπτυξης. Ένας από τους βασικούς στόχους της στρατηγικής «Ευρώπη 2020» για έξυπνη, διατηρήσιμη και χωρίς αποκλεισμούς ανάπτυξη είναι ότι, μέχρι το 2020, το 40 % των ατόμων ηλικίας 30-34 ετών στην ΕΕ θα πρέπει να έχουν τίτλο σπουδών τριτοβάθμιας εκπαίδευσης. Η βελτίωση των επιδόσεων των συστημάτων εκπαίδευσης και κατάρτισης σε όλα τα επίπεδα και η αύξηση της συμμετοχής στην τριτοβάθμια εκπαίδευση αποτελούν επίσης μία από τις ολοκληρωμένες οικονομικές κατευθυντήριες γραμμές και κατευθυντήριες γραμμές για την απασχόληση που αναθεωρήθηκαν στο πλαίσιο της στρατηγικής «Ευρώπη 2020».

Οι χώρες της Ε.Ε. δίνουν ιδιαίτερη βαρύτητα στον παράγοντα ανθρώπινο δυναμικό, εκπαίδευση και εξειδίκευση, όπως φαίνονται από τον ακόλουθο Σχήμα-χάρτη 3.

Ενώ στο Σχήμα 4 παρουσιάζονται οι συνολικές δαπάνες για την εκπαίδευση ως ποσοστό (%) ΑΕΠ για τις χώρες της την Ε.Ε την χρονική περίοδο 2016.

Παρ' όλα αυτά οι διαφορές μεταξύ των κρατών μελών της ΕΕ σχετικά με την διαχείριση και αξιοποίηση του ανθρώπινου δυναμικού παραμένουν μεγάλες. Το Σχήμα 5 παρουσιάζει τον Δείκτη

του Ανθρώπινου Κεφαλαίου: και πιο συγκεκριμένα το Απόθεμα και την Αξιοποίηση Ανθρώπινου Κεφαλαίου, όπου είναι εμφανείς οι διαφορές μεταξύ των διαφόρων κρατών-μελών της ΕΕ (De la Fuente, Angel, and Rafael Doménech, 2006). Το απόθεμα του ανθρωπίνου κεφαλαίου προκύπτει βάσει πέντε χαρακτηριστικών:

- εκπαίδευση από την οικογένεια,
- πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση,
- πανεπιστημιακή εκπαίδευση,
- εκπαίδευση των ενηλίκων εκτός εργασίας, και
- εκπαίδευση στην εργασία

Επίσης, η αξιοποίηση του ανθρωπίνου κεφαλαίου αφορά το ενεργό ανθρώπινο δυναμικό. Προκύπτει από το άθροισμα του απασχολούμενου ανθρωπίνου κεφαλαίου ανά ηλικιακή ομάδα προς το συνολικό ανθρώπινο κεφάλαιο ανά ηλικιακή ομάδα

Πίνακας 1: Διαχρονική εξέλιξη της Εκπαιδευτικής Πολιτικής στην ΕΕ

Χρονική- Περίοδος	Διαχρονική εξέλιξη της Εκπαιδευτικής Πολιτικής
(1). 1957-1980	<p>Από την δημιουργία των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων (1957), οι ιδρυτικές συνθήκες δεν είχαν καμία ανοικτή εξουσία στις εκπαιδευτικές πολιτικές και τα κράτη μέλη, αντιμετώπιζαν την εκπαίδευση ως εθνικό θέμα. Το θέμα της εκπαιδευτικής πολιτικής εκείνη την περίοδο, θεωρούνταν κυρίως ως μέσο επίτευξης οικονομικών στόχων και η εκπαίδευση και η κατάρτιση θεωρήθηκε ως μια λύση για την αντιμετώπιση των προβλημάτων της ανεργίας και της οικονομικής κρίσης. Στο πλαίσιο της εκπαιδευτικής πολιτικής την χρονική περίοδο από το 1974-1980 ιδιαίτερη βαρύτητα στην επαγγελματική εκπαίδευση και με βάση αυτόν τον στόχο δημιουργείται το 1975 το πρώτο «Σχέδιο Δράσης για την Εκπαίδευση» έχοντας ως βασικούς στόχους:</p> <ul style="list-style-type: none"> • να διευκολυνθεί η μετάβαση των νέων από την εκπαίδευση στην επαγγελματική ζωή, • να βελτιώσουν τις εκπαιδευτικές δυνατότητες των εργαζομένων, • να ενισχύσουν τη συνεργασία στην τριτοβάθμια εκπαίδευση.
(2). 1980-2000	<p>Το 1980 ιδρύθηκε το Eurypdice ως δίκτυο εκπαίδευσης και πληροφόρησης για τη συλλογή και διάδοση αξιόπιστων πληροφοριών στην Ευρώπη σχετικά με τα εκπαιδευτικά συστήματα και τις ισχύουσες πολιτικές, και συμβάλλοντας στη δημιουργία κοινών πολιτικών βασισμένων στη συνεργασία των μελών της ΕΕ.</p> <p>Στο πλαίσιο της εκπαιδευτικής πολιτικής την περίοδο 1985-2000 γίνεται ο αρχικός σχεδιασμός για την τριτοβάθμια εκπαίδευση. Πιο συγκεκριμένα, με την δημιουργία και την υιοθέτηση της Ενιαίας Ευρωπαϊκής Πράξης (European Single Act, 1987) και την ολοκλήρωση της ενιαίας ευρωπαϊκής εσωτερικής αγοράς και με την Λευκή Βίβλο (White Paper) ενισχύεται η ελευθερία μετακίνησης ανθρώπων, κεφαλαίων, αγαθών και ιδεών, τίθενται νέες προτεραιότητες στον τομέα της εκπαίδευσης και της εκπαιδευτικής πολιτικής, όπως για παράδειγμα με την ελεύθερη μετακίνηση των φοιτητών και καθηγητών μέσω του προγράμματος Erasmus (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 1985). Ακολούθως, η συνθήκη του Μάαστριχτ που υπογράφηκε το 1992, έθεσε νέους στόχους στο πλαίσιο της εκπαιδευτικής πολιτικής και της επαγγελματικής κατάρτισης. Επίσης, τα άρθρα 126 και 127 της συνθήκης του Μάαστριχτ θεσμοθετούν την εκπαιδευτική πολιτική της Ευρωπαϊκής Ένωσης, τονίζοντας την ανάγκη για την ενίσχυση της κινητικότητας των διδασκόμενων και των διδασκόντων, μέσω της αναγνώρισης των διπλωμάτων και εξαμήνων σπουδών σε άλλες χώρες, την ενίσχυση της συνεργασίας ανάμεσα στα εκπαιδευτικά ιδρύματα, και την προώθηση της ανταλλαγής νέων και κοινωνικών παιδαγωγών, και την προώθηση της ανάπτυξης της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης. Ακολούθως, το νέο πλαίσιο της εκπαιδευτικής πολιτικής για την τριτοβάθμια εκπαίδευση υιοθετήθηκε με την Διακήρυξη της Σορβόνης (1998) και την</p>

διαδικασία-συνθήκη της Μπολόνια, όπου τα κράτη-μέλη στο πλαίσιο της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης ξεκινούν μια περιφερειακή συνεργασία με στόχο να διαμορφωθεί ένας χώρος για την ευρωπαϊκή τριτοβάθμια εκπαίδευση και να ακολουθήσει να γίνει μια εναρμόνιση για τη δημιουργία ενός ανταγωνιστικού συστήματος για το ευρωπαϊκό σύστημα τριτοβάθμιας εκπαίδευσης (Ευρωπαϊκή Επιτροπή).

(3). 2000-2014

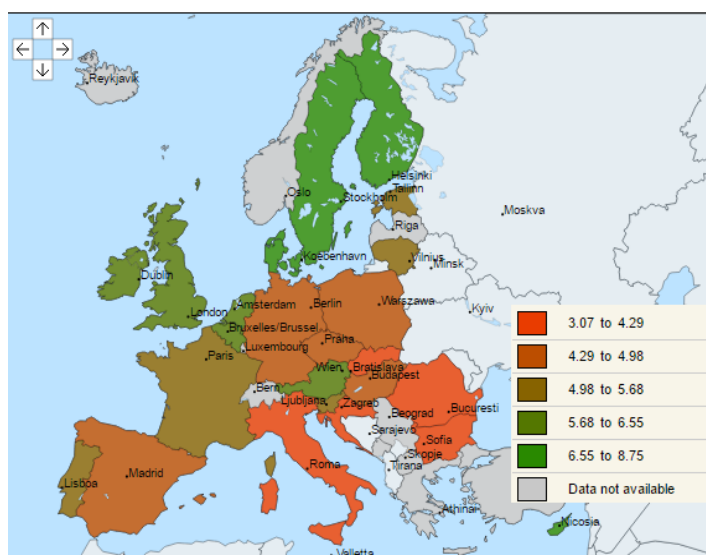
Η συγκεκριμένη χρονική περίοδος κυριαρχείται από την συνθήκη και στρατηγική της Λισαβόνας, με βασικό στόχο την ανάπτυξη του ανταγωνισμού και της αναπτυξιακής διαδικασίας μέσα από την εκπαίδευση και το εκπαιδευτικό σύστημα. Η συνθήκη της Λισαβόνας στόχευε να κάνει την Ευρώπη μια την δυναμική, ανταγωνιστική και βασισμένη στη γνώση οικονομία μέσα από τους τομείς της εκπαίδευσης, της επαγγελματικής εκπαίδευσης και της δια βίου εκπαίδευση και κατάρτισης. Πιο συγκεκριμένα, σύμφωνα με την συνθήκη της Λισαβόνας οι βασικοί στόχοι ήταν:

- Η ποιότητα με στόχευση την αύξηση της ποιότητας σε όλες τις φάσεις των συστημάτων εκπαίδευσης και της επαγγελματικής εκπαίδευσης.
- Η πρόσβαση με στόχο την ελευθερία πρόσβασης στην εκπαίδευση και στην δια βίου μάθησης για κάθε φάση της ζωής.
- Η ανάπτυξη των βασικών δεξιοτήτων με την πλήρη πρόσβασή τους στις τεχνολογίες πληροφοριών και επικοινωνιών.
- Η διαφάνεια με στόχευση την προσβασιμότητα και το «άνοιγμα» των εκπαιδευτικών κέντρων και πανεπιστημίων στο ευρύ κόσμο,.
- Η αποδοτικότητα και η παραγωγικότητα των εκπαιδευτικών κέντρων και των πανεπιστημίων που να αυξάνουν την αποτελεσματικότητα και να συμβάλουν στην αναπτυξιακή διαδικασία.

(4). 2014-2020

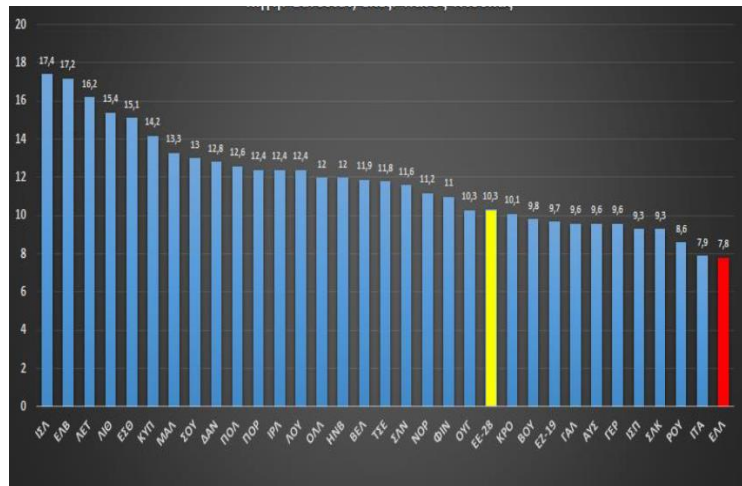
Οι βασικές προτεραιότητες στην χρονική αυτή περίοδο καταγράφονται μέσα από το πλαίσιο της στρατηγικής Ευρώπη 2020, που θα ισχύσει μέχρι το 2020, και με στόχους την μείωση του αναλφαριθμητισμού κάτω από 10 % και την αύξηση του ποσοστού των πτυχιούχων τριτοβάθμιας εκπαίδευσης στο 40% τουλάχιστον μέχρι το 2020, την αντιμετώπιση της οικονομικής κρίσης, την αύξηση της παραγωγικότητας και αποδοτικότητας και την επιτάχυνση της αναπτυξιακής διαδικασίας.

Πηγή: Ίδια Επεξεργασία

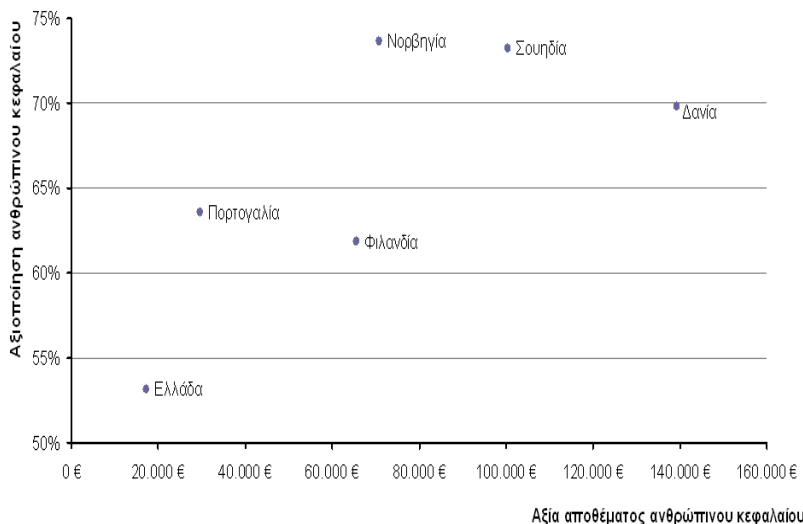

Σχήμα 3: Δημόσιες Δαπάνες για την Εκπαίδευση στην Ε.Ε.

Πηγή: Eurostat (2016)

Σχήμα 4: Συνολικές δαπάνες της εκπαίδευσης ως % ΑΕΠ στην Ε.Ε. (2016)
 Πηγή: Eurostat

Σχήμα 5: Δείκτης Ανθρώπινου Κεφαλαίου: Απόθεμα και Αξιοποίηση Ανθρώπινου Κεφαλαίου

4. Εκπαιδευτική Πολιτική: Θεσμικό Πλαίσιο & Εκπαίδευση στην Ελλάδα

Η εκπαιδευτική πολιτική στην Ελλάδα σχεδιάζεται από την εκάστοτε κυβέρνηση και αποτελεί τμήμα της γενικής πολιτικής που επιλέγεται και εφαρμόζεται σε διάφορους τομείς της οικονομίας. Επίσης αναφορικά με την επαγγελματική εκπαίδευση και την κατάρτιση, η πολιτική σχεδιάζεται και τα προγράμματα εγκρίνονται από το Υπουργείο Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων, σε συνεργασία με το Υπουργείο Εργασίας, Κοινωνικών Ασφαλίσεων και Κοινωνικής Αλληλεγγύης.

Περαιτέρω, δύο είναι οι βασικές μορφές χρηματοδότησης της εκπαίδευσης στην Ελλάδα. Η άμεση χρηματοδότηση που αποτελείται από κονδύλια που χορηγούνται από το γενικό προϋπολογισμό του κράτους, και η έμμεση χρηματοδότηση που αποτελείται από τα Ευρωπαϊκά προγράμματα που χρηματοδοτούνται από τα Ευρωπαϊκά Κοινωνικά Ταμεία και από τα κονδύλια που διαχειρίζονται και διανέμουν στα εκπαιδευτικά ιδρύματα, (Κορρές, & Χιόνης, 2003).

Στα σημαντικότερα στάδια - σταθμούς αναφορικά με την διαχρονική εξέλιξη της εκπαιδευτικής πολιτικής στην Ελλάδα, ίσως μια από τις σημαντικότερες τομές στο πλαίσιο της εκπαιδευτικής πολιτικής που αξίζει να σημειωθεί ήταν εκείνη του Καποδίστρια που στόχευε:

- στην λαϊκή παιδεία, όπως για παράδειγμα την ανάπτυξη και καλλιέργεια της ανάγνωσης και της γραφής στο ευρύ κοινό και

- στην επαγγελματική εκπαίδευση με τις σχολές που ο ίδιος ίδρυσε.

Να σημειωθεί ότι έως το 1880 παρατηρούμε μια σχετική στασιμότητα στην ανάπτυξη και εξέλιξη των μεταρρυθμίσεων αναφορικά με τη εκπαιδευτική πολιτική. Το 1910 ιδρύεται ο Εκπαιδευτικός Όμιλος, ενώ τα έτη 1913, 1917 και 1929 γίνονται νέες προσπάθειες για την εφαρμογή μιας νέας και σύγχρονης αστικής εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης. Μεταξύ των νέων στόχων οι μεταρρυθμίσεις αποσκοπούσαν στην παροχή μόρφωση για όλους και στην προετοιμασία των μαθητών για την κοινωνική και επαγγελματική ζωή. Όλες όμως οι προσπάθειες ανεξαιρέτως αποτυγχάνουν, λόγω κυρίως των επιμέρους διαφωνιών των διαφόρων κομμάτων.

Το 1964 γίνονται σοβαρές προσπάθειες για μια ουσιαστική μεταρρύθμιση στην ελληνική εκπαίδευση, που όμως σταματάνε και ανακόπτονται από τη δικτατορία του 1967. Ακολούθως, το 1981 αρχίζει το εγχείρημα για ριζοσπαστική αλλαγή της νεοελληνικής εκπαίδευσης που αποτελεί μια πιο ολοκληρωμένη και σύγχρονη προσπάθεια για την εποχή.

Οι βασικοί φορείς που σχεδιάζουν και υλοποιούν τα επιμέρους θέματα της εκπαιδευτικής πολιτικής στην Ελλάδα εποπτεύονται από το Υπουργείο Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων, οι οποίοι παρουσιάζονται στον πίνακα 2.

Πίνακας 2: Βασικοί Φορείς Εκπαιδευτικής Πολιτικής στην Ελλάδα

Φορείς	Στόχος
Ελληνικός Οργανισμός Διασφάλισης Ποιότητας και Διαπίστευσης (ADIP):	με σκοπό να υποστηρίζει τα ιδρύματα τριτοβάθμιας εκπαίδευσης στην εφαρμογή των διαδικασιών που αποσκοπούν στη διασφάλιση και βελτίωση της ποιότητας στην τριτοβάθμια εκπαίδευση
Οργανισμός Διασφάλισης Ποιότητας της Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης (HPSEQAA):	σύμφωνα με τον Νόμο 4142/2013, με κύριο στόχο η εξασφάλιση υψηλής ποιότητας εκπαιδευτικής εργασίας στην πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση
Εθνικός Οργανισμός Πιστοποίησης Προσόντων και Επαγγελματικού Προσανατολισμού (ΕΟΡΡΕΠ):	με στόχο να αναπτύξει και να εφαρμόσει ένα ολοκληρωμένο εθνικό σύστημα πιστοποίησης για την ανεπίσημη εκπαίδευση.
Εθνικός Οργανισμός Εξετάσεων (ΝΕΟ):	με στόχο να εξασφαλίσει υψηλή ποιότητα και διαφάνεια στις εξετάσεις.
Εθνικό Κέντρο Πληροφοριών για την Ακαδημαϊκή Αναγνώριση (NARIC):	με στόχο την αναγνώριση των πτυχίων που απονέμονται από ξένα πανεπιστήμια και τεχνολογικά ιδρύματα
Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής (ΙΕΠ):	με στόχο να υποστηρίζει το Υπουργείο Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων σε θέματα που σχετίζονται με την πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση, την εκπόνηση και διεξαγωγή επιστημονικών ερευνών και μελετών και τεχνική υποστήριξη καθώς επίσης και τη μετάβαση από τη δευτεροβάθμια στην τριτοβάθμια εκπαίδευση
Το Ίδρυμα Κρατικών Υποτροφιών (ΙΚΥ):	με στόχο να σχεδιάζει, ανακοινώνει και υλοποιεί εγχώρια και διεθνή προγράμματα υποτροφιών ετησίως
Το Ινστιτούτο Τεχνολογίας Υπολογιστών & Τύπου "Diophantus" (CTI):	με στόχο την έρευνα και την αποτελεσματική χρήση των Τεχνολογιών Πληροφορικής και Επικοινωνιών στον τομέα της εκπαίδευσης

Πηγή: Ίδια Επεξεργασία

Σήμερα, η Ελλάδα διαθέτει ένα σημαντικό και αξιόλογο ανθρώπινο δυναμικό. Όμως την τελευταία δεκαετία, η συνεχής και εντεινόμενη φυγή στο εξωτερικό και η αφαίμαξη του ανθρώπινου δυναμικού (γνωστό ως «brain drain»), που συμβαίνει ιδιαίτερα λόγω της οικονομικής ύφεσης και της οικονομικής κρίσης, αποτελεί ένα από τα μεγαλύτερα προβλήματα και τις «ανοιχτές πληγές» για την ελληνική οικονομία. Να σημειωθεί ότι σύμφωνα με στοιχεία της Τραπεζής της Ελλάδος, το χρονικό διάστημα από το 2008-2015, υπολογίζεται ότι έχουν εγκαταλείψει την Ελλάδα πάνω από

427.000 άτομα που στην πλειοψηφία τους είναι εξειδικευμένο ανθρώπινο δυναμικό και όχι πλέον ανειδίκευτοι εργάτες, όπως συνέβαινε στο παρελθόν και στις δεκαετίες του 1950 και 1960, ενώ υπολογίζεται ότι το ελληνικό κράτος δαπάνησε για την εκπαίδευση των ανθρώπων αυτών ποσό περί τα 8 δισ. €.

Σχήμα 6: Επιπτώσεις της Μετακίνησης του Ανθρώπινου Δυναμικού
 Πηγή: Ίδια Επεξεργασία

Βασική αιτία για το «brain drain», δηλαδή της μετακίνησης και της μετανάστευσης του ανθρώπινου δυναμικού από την Ελλάδα στο εξωτερικό είναι η πολύ μεγάλη ανεργία, ιδιαίτερα στους νέους που εγγίζει και το 60 % και οι πολύ χαμηλοί μισθοί καθώς επίσης και η ολοένα εντεινόμενη οικονομική κρίση που οδηγεί στο φαινόμενο του «φαύλου κύκλου» της ανάπτυξης και βυθίζει την χώρα ολοένα σε μεγαλύτερη δίνη οικονομικής καχεξίας και υπο-ανάπτυξης, όπως μπορούμε να παρατηρήσουμε στο σχετικό Σχήμα 6.

Συμπερασματικά, ενώ η ελληνική οικονομία ενώ επωμίζεται ένα μεγάλο κόστος για την μόρφωση και την ανάπτυξη του ανθρώπινου δυναμικού της, εν' συνεχεία η ελληνική οικονομία με την μετακίνηση και την μετανάστευση του ανθρώπινου δυναμικού στο εξωτερικό, χάνει μια από τις βασικές πλουτοπαραγωγικές-πηγές που θα μπορούσαν να αλλάξουν το τοπίο και να οδηγήσουν την χώρα στην ανάπτυξη και στην έξοδο από την οικονομική κρίση.

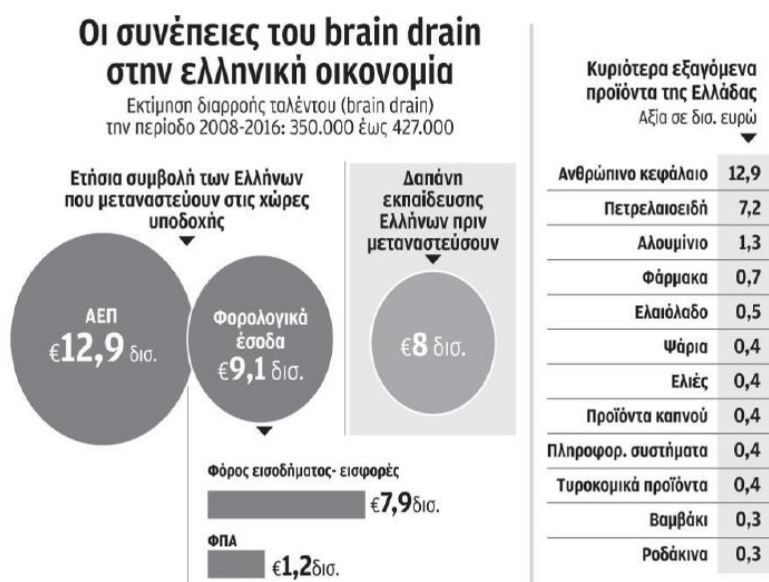
Σύμφωνα με στοιχεία από μια πρόσφατη έρευνα της Endeavor Greece, που παρουσιάζεται στο Σχήμα 8, υπολογίζεται ότι από το 2008 έως το 2016, η μετακίνηση και η μετανάστευση του ανθρώπινου δυναμικού στο εξωτερικό έχει βοηθήσει σημαντικά στην οικονομική ανάπτυξη των χωρών υποδοχής, ενώ αντίστοιχα η Ελλάδα χάνει ένα πολύτιμο πλουτοπαραγωγικό πόρο που θα μπορούσε να συμβάλει στην ανάπτυξη και φυσικά το αντίστοιχο παραγόμενο εισόδημα που πλέον δεν συγκεντρώνεται στην Ελλάδα.

Πιο συγκεκριμένα, το μετακινούμενο ανθρώπινο δυναμικό που προέρχεται από την Ελλάδα έχει συμβάλει στην παραγωγή πάνω από 50 δισ. € για το ΑΕΠ στις χώρες υποδοχής, ενώ επίσης έχουν συμβάλει στα φορολογικά έσοδα με το ποσό των 9,1 δισ. € ετησίως αντίστοιχα. Σύμφωνα με στοιχεία από την έρευνα αυτή, το μετακινούμενο ανθρώπινο δυναμικό που προέρχεται από την Ελλάδα έχει συμβάλει στο ΑΕΠ των χωρών της Αγγλίας και της Γερμανίας περίπου 12,9 δισ. €.

Σε «ανοιχτή πληγή» όχι μόνο για την κοινωνία, αλλά και για την οικονομία εξελίσσεται το φαινόμενο της «φυγής» του ανθρώπινου δυναμικού, καθώς η Ελλάδα όχι μόνο χάνει τα καλύτερα μυαλά που θα μπορούσαν να συμβάλουν στην πολυπόθητη ανάπτυξη, αλλά έχει απώλειες και σε έσοδα. Σύμφωνα με έρευνα της Endeavor Greece υπολογίζεται ότι από το 2008 έως και σήμερα οι

Ελληνες «νεομετανάστες» έχουν παραγάγει στις χώρες υποδοχής πάνω από 50 δισ. ευρώ ΑΕΠ. Επιπλέον, υπολογίζεται ότι στις νέες πατρίδες τους συμβάλλουν στα φορολογικά έσοδα με το ποσό των 9,1 δισ. ευρώ ετησίως.

Να σημειωθεί ότι όσο η ανεργία θα μαστίζει ειδικά τους νέους –με τα σχετικά ποσοστά να κυμαίνονται σταθερά κοντά στο 50%– και όσο οι μισθοί για όσους εργάζονται θα μειώνονται, το φαινόμενο της «φυγής» του ανθρώπινου-εργατικού δυναμικού (του Brain-Drain) δεν αναμένεται να υποχωρήσει. Οι άνθρωποι που επένδυσαν στη γνώση, στην απόκτηση δεξιοτήτων θεωρούν ότι αξίζουν ένα καλύτερο μέλλον από αυτό που τους προσφέρει η Ελλάδα. Δεν είναι τυχαίο ότι σύμφωνα με την έρευνα της Endeavor είναι κυρίως εργαζόμενοι (49%) παρά άνεργοι (43%) που επιθυμούν να εγκαταλείψουν την Ελλάδα, αναζητώντας καλύτερες ευκαιρίες εξέλιξης και σταθερότερο περιβάλλον. Αξίζει να σημειωθεί ότι από το 2008 μέχρι και σήμερα υπολογίζεται ότι έχουν εγκαταλείψει την Ελλάδα περί τις 350.000 (σύμφωνα με τις εκτιμήσεις της Endeavor) ή 427.000 άτομα (σύμφωνα με τις εκτιμήσεις της Τραπέζης της Ελλάδος).

Σχήμα 7: Οι Συνέπειες του Brain-Drain στην Ελληνική Οικονομία
 Πηγή: Endeavor Greece

Δεδομένου του γεγονότος ότι η πλειονότητα των Ελλήνων μεταναστών των χρόνων της κρίσης δεν πρόκειται για ανειδίκεντους εργάτες –όπως συνέβαινε στις δεκαετίες του '50 και του '60– αλλά για άτομα ανώτερης και ανώτατης εκπαίδευσης, η Endeavor υπολογίζει ότι έχουν φτάσει να συνεισφέρουν ετησίως στο ΑΕΠ των χωρών υποδοχής (κυρίως στην Αγγλία και στη Γερμανία) 12,9 δισ. ευρώ. Επιπλέον, εκτιμάται ότι συμβάλλουν στα φορολογικά έσοδα των χωρών υποδοχής με το ποσό των 9,1 δισ. ευρώ, εκ των οποίων 7,9 δισ. ευρώ πρόκειται για έσοδα από φόρο εισοδήματος και εισφορές και τα υπόλοιπα 1,2 δισ. ευρώ για ΦΠΑ. Τα παραπάνω στοιχεία είναι ακόμη πιο «οδυνηρά», εάν αναλογισθεί κάποιος ότι το ελληνικό κράτος υπολογίζεται ότι δαπάνησε για την εκπαίδευση των ανθρώπων αυτών ποσό περί τα 8 δισ. ευρώ.

Με συμβολή στο ΑΕΠ με το ποσό των 12,9 δισ. ευρώ ετησίως προκύπτει στην πραγματικότητα ότι το κυριότερο εξαγωγικό προϊόν της Ελλάδας δεν είναι ούτε τα πετρελαιοειδή ούτε τα φάρμακα ούτε το ελαιόλαδο, αλλά το ανθρώπινο κεφάλαιο. Μόνο που στην περίπτωση του ανθρώπινου κεφαλαίου, το παραγόμενο εισόδημα δεν συγκεντρώνεται στην Ελλάδα, καθώς η δραστηριότητα των Ελλήνων του εξωτερικού ωφελεί κατά κύριο λόγο και βραχυμεσοπρόθεσμα τις χώρες υποδοχής. Επίσης το φαινόμενο του brain drain αποτελεί πρόβλημα και για τις υγιείς και με προοπτική ανάπτυξης επιχειρήσεις που δραστηριοποιούνται στην Ελλάδα, καθώς αντιμετωπίζουν

αυξανόμενη δυσκολία να κρατήσουν τα ταλέντα στην Ελλάδα ή να τους δώσουν κίνητρα για να επιστρέψουν.

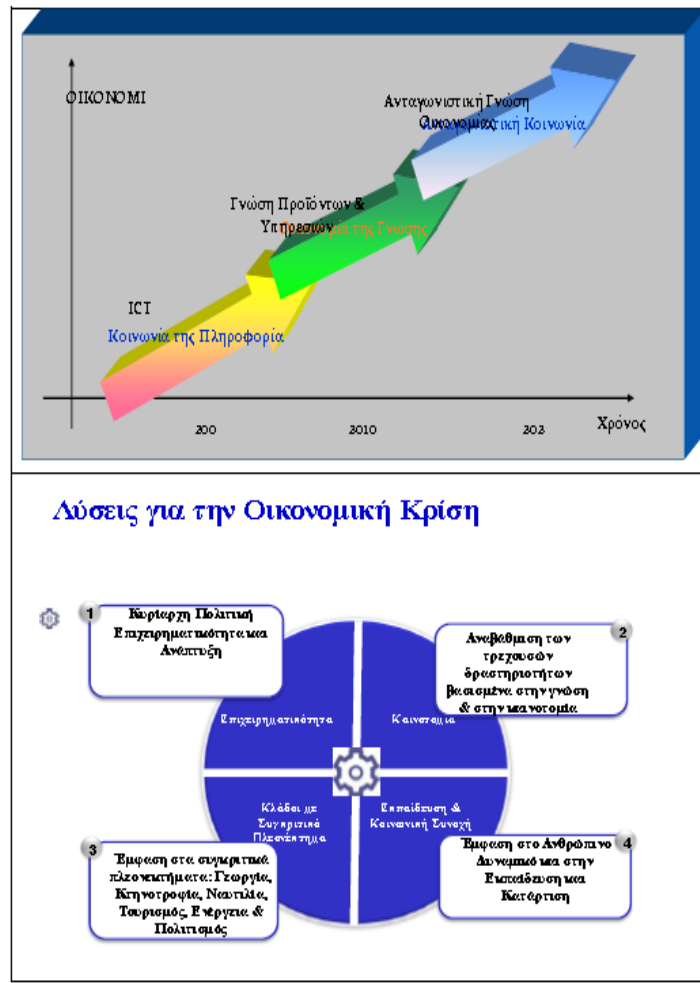
5. Συμπεράσματα, Προτάσεις & Προοπτικές

Σήμερα, ο βασικός προβληματισμός στην Ευρωζώνη την τελευταία πενταετία είναι η κρίση χρέους, ιδιαίτερα των χωρών του Νότου. Βασικός παράγοντας για την αντιμετώπιση της κρίσης είναι η ανάπτυξη των παραγωγικών δραστηριοτήτων, της ανταγωνιστικότητας και η αξιοποίηση των συγκριτικών πλεονεκτημάτων της κάθε χώρας. Σύμφωνα με την οικονομική θεωρία, μεταξύ των βασικότερων παραγόντων και συντελεστών για την ανάπτυξη μιας χώρας θεωρείται ο ανθρώπινος παράγοντας, το ανθρώπινο δυναμικό, η εξειδίκευση, η δια-βίου κατάρτιση και η οικονομία της γνώσης που μπορούν να οδηγήσουν στην κοινωνικό-οικονομική ανάπτυξη, στην ανταγωνιστικότητα και στην συνοχή και σύγκλιση των κρατών μελών της ΕΕ.

Αναγκαία συνθήκη για την ανάπτυξη και σταθερότητα θεωρείται η ανάπτυξη και αξιοποίηση του ανθρώπινου δυναμικού των κρατών μελών, όπως παρουσιάζεται στο ακόλουθο Σχήμα. Στο άνω τμήμα του διαγράμματος παρουσιάζεται μέσω της ανάλυσης χάσματος, δηλαδή της κάλυψης των αναγκαίων βημάτων, για την επιτάχυνση της αναπτυξιακής διαδικασίας στην Ελληνική οικονομία. Επίσης στο Σχήμα παρουσιάζονται ορισμένες από τις κυριότερες δραστηριότητες, όπως για παράδειγμα, η επένδυση στις νέες δραστηριότητες της πληροφορικής που ωθούν την οικονομία στην μετάβαση από την κοινωνία της πληροφορίας στην οικονομία της γνώσης και εν συνεχεία στην ανταγωνιστική κοινωνία και περαιτέρω στην αναπτυξιακή πορεία.

Τα βασικά χαρακτηριστικά σημεία για τις προτάσεις στην Ελληνική οικονομία που μπορούν να συμβάλουν προς την κατεύθυνση αυτή είναι η επιχειρηματικότητα, η καινοτομία, η εκπαίδευση και η ανάπτυξη των κλαδικών συγκριτικών πλεονεκτημάτων όπως παρουσιάζονται στο κάτω μέρος του διαγράμματος ενώ στον ακόλουθο Πίνακα παρουσιάζονται τα βασικά σημεία από το Σχήμα 8 με την «ανάλυση του χάσματος» (Gap-Analysis) και τον πίνακα 3 με την SWOT ανάλυση (Κορρές, Κουρλιούρος, & Τσομπάνογλου, 2003).

Συμπερασματικά, τα σύγχρονα προβλήματα και η σύγχρονη κρίση που αντιμετωπίζουν οι χώρες του Νότου, όπως για παράδειγμα η Ελλάδα, η Ιταλία, η Πορτογαλία, η Ισπανία αλλά και οι υπόλοιπες χώρες όπως το Βέλγιο και η Ιρλανδία, σε συνδυασμό με τις δυσκολίες χρηματοδότησης και πρόσβασης στις είναι ιδιαίτερα κρίσιμες για την αναπτυξιακή τους διαδικασία αλλά και την σταθερότητα και την συμμετοχή τους στο πλαίσιο της Ευρωζώνης. Βασική προϋπόθεση για την επιτάχυνση της αναπτυξιακής διαδικασίας που θα συμβάλει σημαντικά στην ανάπτυξη της παραγωγικής διαδικασίας και στην έξοδο από την «παγίδα του χρέους» είναι η εξειδίκευση και αξιοποίηση του ανθρώπινου δυναμικού που μπορεί να «ωθήσουν» στην περαιτέρω αναπτυξιακή-παραγωγική διαδικασία, στην συνοχή και σύγκλιση.

Σχήμα 8: Ανάλυση Χάσματος για την Ανάπτυξη της Ελληνικής Οικονομίας με βάση τον Ανθρώπινο Παράγοντα

Πηγή: Ίδια Επεξεργασία

Πίνακας 3: Ανάλυση SWOT

<u>Δυνατά Σημεία</u>	<u>Αδύνατα Σημεία</u>
<ul style="list-style-type: none"> • Διαθεσιμότητα Ανθρώπινου Δυναμικού • Το αξιόλογο εξειδικευμένο διαθέσιμο ανθρώπινο δυναμικό • Η Πολιτιστική κληρονομιά • Αξιόλογο φυσικό και πολιτιστικό απόθεμα προς αξιοποίηση 	<ul style="list-style-type: none"> • Αδυναμία και προβλήματα διαχείρισης • Ασυνέχεια στον προγραμματισμό και στην στρατηγική • Η οικονομική δυσπραγία • Η εκροή (μετανάστευση) του εξειδικευμένου ανθρώπινου δυναμικού
<u>Ευκαιρίες</u>	<u>Απειλές</u>
<ul style="list-style-type: none"> • Οι δυνατότητες που προσφέρουν οι νέες τεχνολογίες • Οι δυνατότητες της ελεύθερης αγοράς της ΕΕ • Η άντληση χρηματοδότησης και επενδύσεων από την ΕΕ • Η αύξηση της εξωστρέφειας της 	<ul style="list-style-type: none"> • Το δυσχερές οικονομικό περιβάλλον λόγω της κρίσης • Το δυσχερές διεθνές περιβάλλον λόγω των εμπόλεμων καταστάσεων • Η οικονομική αστάθεια και η αβεβαιότητα • Η κακή διαχείριση και η γραφειοκρατία και μείωσης της ανταγωνιστικότητας

Πηγή: Ίδια Επεξεργασία

Βιβλιογραφία

- Barro, R. J. & Jong-Wha, L. (2013). A new data set of educational attainment in the world, 1950-2010 *Journal of Development Economics*, 104, 184–198.
- Cohen, D., & Marcelo S. (2007). Growth and human capital: good data, good results. *Journal of Economic Growth*, 12(1), 51–76.
- De la Fuente, A., and Rafael D. (2006). Human capital in growth regression: How much difference does quality data make? *Journal of the European Economic Association*, 4(1), 1–36.
- Eichengreen, B. (2009). *The Crisis and the Euro*, working paper, Elcano Royal Institute, Madrid, Spain.
- Endeavor Greece (2016). *Μελέτη για το Ανθρώπινο Δυναμικό της Ελλάδας*, <http://www.naftemporiki.gr/finance/story/>
- European Commission. *Διάφορα Στατιστικά Στοιχεία & Reports*.
- European Parliament. *Διάφορα Στατιστικά Στοιχεία & Reports*.
- Eurostat. *Διάφορα Στατιστικά Στοιχεία*.
- Psacharopoulos, G. (1994). Returns to investment in education: A global update *World Development*, 22(9), 1325–1343.
- World Economic Forum (2013). *The Global Competitiveness Report*, World Economic Forum.
- ΕΛΣΤΑΤ. *Διάφορα Στατιστικά Στοιχεία*.
- Κορρές, Γ. & Χιόνης Δ. (2003). *Ελληνική Οικονομία: Ανάλυση Βασικών Μεγεθών*, Σταμούλης, Αθήνα.
- Κορρές, Γ., Κουρλιούρος, Η., & Τσομπάνογλου, Γ. (2003). *Χωρική & Τοπική Κοινωνικό-Οικονομική Ανάπτυξη: Θεωρία, Μέθοδοι & Στρατηγικές*, Αθήνα: Σταμούλης.
- Τράπεζα Ελλάδας. *Διάφορα Στατιστικά Στοιχεία*.